

DEPEGÖZ VE POLIFEM*

HALIK GUSEYNOVIÇ KÖROĞLI

Tsiklop, bir folklor üslubu olarak çok önceden beri araştırmacıların dikkatini çekmektedir, fakat eldeki literatür “Odissiya”nın polifemini esas olarak almaktadır. (IX. bölüm) /8,214-227/; bugün Ural dağlarının ardında, Sibiry ve Kazak steplerinde tek gözlü devler üzerine büyük bir materyal toplanmıştır. Makalemizde tek gözlü devler hakkındaki merkezi Asya efsaneleri-masalları ve bunların Tsiklop üzerine oluşmuş evrensel konuyla ilgili bağları incelenmektedir.

Herodot “Tarihi”nde şöyle yazmaktadır: “Demek ki, şimdiye dek Dazlaklar (Agrippey-H.K) ülkesi halkları hakkında onların daha yukarıda yaşadıkları, kimse-nin onların gerçekliğine ilişkin bir şey söyleyemeyeceği, zira onların yüksek, aşılmaz dağlarla ayrılmış oldukları, kimsenin de oralardan geçmediği bilinmektedir. Bu Dazlakların benim için inanılmaz olan hikayelerine göre dağlarda keçi ayaklı insanlar yaşar, bu insanlardan daha ilerde ise altı ay boyunca uyuyan diğer bir halk yaşar. Buna bütünüyle inanmam. Buna karşın, tam olarak bilinen Dazlaklardan doğudaki topraklara İssedonların yerleştiğidir. Oysaki Dazlaklardan ve İssedonlardan kuzeyde olan topraklar hakkında onların kendi anlattıklarından başka hiç birşey bilinmemektedir... Bu halk, artık böyle bilinmektedir, ondan daha yukarıda ise İssedonların hikayelerine göre tek gözlü insanlar ve altını koruyan ankalar yaşar. İssedonların sözlerini İskitler de tekrarlamaktadırlar, biz de İskitlerden neden onlara İskitçe Arimaspa dediklerini öğrenmekteyiz: İskitler “Arima” kelimesini bir diye adlandırmaktadırlar, “spa” ise onların dilinde göz demektir” /3,308-309/.

Şüphesiz ki Herodot’un bilgilerinde tarihi güvenilirlik çoktur. Agrippeyler hakkında konuşurken tarihçi: “Onların yassı yüzleri ve büyük sakalları vardır” demektedir. “Dazlaklar”ın “pontik” ağacının meyvasıyla beslendikleri, ağacın meyvasının baklayı andırdığı ve çekirdeği olduğu hakkındaki hikaye ilginçtir. Meyva olgunlaştığında “ashi” adı verilen siyah, yoğun bir su akar. Sovyet tarihçi A.B. Ditmar “pontik”i günümüzde de Başkır ve Kazakların kurdukları, sütle kaynattıkları veya sütünü içtikleri kiraz olarak düşünmektedir. /7,26/. Kazan tatarları kiraz suyuna “aşa” derler, İskitlerin gerçek torunları olan Osetinler ise kiraza “aş” demektedirler.

Herodot’a göre Agrippeylerin komşuları olan İssedonları İ. Zabelin, Ural nehri İseti’nin onlara ad olmasını göz önüne alarak Ural’a yerleştirmektedir. /9, 220/. Herodot Arimaspa ve onların komşuları “altını koruyan” ankaları İssedonlardan uzağa yerleştirmiştir. Tarihçiler bu yarı efsane bilgilerde de gerçek payı aramaya meyillidirler. Bazıları, Arimaspa’nın yerleşim bölgesini Ural (İ.Zabelin) saymakta-

* “Depegöz i Polifem” başlıklı Rusça aslından Türkçeye Muvaffak Duranlı tarafından tercüme edilmiştir.

dırlar, diğerleri Arimaspa kabilelerinin büyük altın ocaklarının bulunduğu günümüz şehri Stepnyak bölgesine yakın Kuzey Kazakistan'da göçebe hayatı sürdürdüklerini düşünmektedirler. Arimaspa'ları Altay'a gönderen tarihçiler de vardır. /7,28/.

Eski Yunanlılar (Sarmat diye adlandırdıkları) Karadeniz'in İskitlerini iyi tanır-lardı. Orta Asya İskitlerini (Sak ve diğerleri) Persler aracılığıyla öğrenmişlerdi, fakat bunlar sınırlı ufak tefek ayrıntılardı. Yunanlı tarihçilerin Saklardan doğuda ve ku-zeyde yaşayanlar hakkındaki bilgileri fantastiktir: Onların düşüncelerine göre ora-larda efsanevi Giperboreyler, Dazlak Agrippeyler, tek gözlü Arimaspa'lar ve altını koruyan Grifonlar yaamıştı. Belki, bilgilerin bir kısmı bu halklar hakkındaki efsane-lere veya onların mitolojilerine de benziyordu. Böylelikle, polifem hakkındaki eski Yunan menkıbesini, Herodot'un düşüncesine göre VII.-VIII. yüzyıllardan günümüze değin Ön Asya'ya akınlar yapmış olan İskitlerin yanlarında getirmiş oldukları tek gözlü Arimaspa'lar hakkındaki mitolojiyle bağlamak ilginçtir.

Sarmatların torunları olan Kuzey Kafkasya'nın şimdiki sakinlerinin destanında Tsik-lop konusu bulunmaktadır. Mesela, Nart destanının Osetin varyantında ava giden kah-raman Urıзмаğ dağın eteğinde koyun sürüsü güden, uzun boylu, tek gözlü bir adam görür. Sonra deve esir düşer. Dev uyuduğunda Urıзмаğ devin tek gözünü dağlar, onun en sevdiği keçisini keser, keçinin derisini kendi üzerine gererek bütün sürüyü önüne katıp ayrılır, sonra sürüyü Nartlar arasında pay eder /6, 154/. U.B. Dalgat polifem hakkındaki bu varyasyonu antik konunun "Nartlaşmış" diye adlandırmaktadır. Fa-kat ortaya konulan Osetin konusu Kazak Stepindeki (eski terminolojiye göre Kırgız) tsiklop-çoban hakkındaki masalla daha yakın bağlar bulundurmaktadır, ayrıca Sar-matlar Yakın Doğu'ya gelmezden çok önce İskit yerlileriyle sıkı bir ilişki oluşturmuş-lardır. Buradaki Osetin varyasyonunun özellikle arkaik yapıyı koruması ilginçtir; İnguşların, Çeçenlerin ve Dağıstanlıların tsiklop konuları da Yunan varyasyonuna ya-kındır /6,165; 5,44-49/. Kazak stepinde kaydedilen tek gözlü tsiklop masallarının pek çok sayıdaki varyasyonundan üçünü ele alacağız. Onlar, bir taraftan Osetin konusuy-la, diğer taraftan Oğuz destanı "Dedem Korkut Kitabı"ndaki sekiz menkıbeyle de bağ kurabilmektedirler. Birinci masalı Kazak etnograf ve tarihçi Ç.Ç. Valihanov (1835-1865) derlemiştir.

"Baksılar arasında baganalinets Koylubay ün salmıştı. O bütün Baksıların başıydı...Günün birinde Baksılara adet olduğu üzere perilerin başı Nadır-Çulak gelecekten haberle geldi. Koylubay'a bir kaç gün sonra bir kadının doğurması sırasında Albastıların kendi çarlarının olacağını bildirdi, ona da oraya gitmemesini öğütledi. Diyorlar ki biz insanın kötülüğü için ruhların kendi içine toplanmasını sağladık. Sa-baha doğru kalkan Koylubay, konuşma sırasında bu günlerde garip doğumların olaca-ğını üstünkörü söyledi. Gerçekten iki gün sonra bir beyden, Koylubay'dan yardım dilemeye bir ulak geldi. Bütün Kırgızlar Koylubay olduğu sürece onun kendilerini ölümden başka bütün saldırılardan koruyacağına emindiler... Koylubay yola koyul-du... Çadıra yaklaşmış gvaltı kaldırdı ve kılıcı sallayarak çadıra girdi, nefretle ve kor-kusuzlukla dolu gözlerini çadırın çanarlarında gezdirdi, kılıcı salladı, kılıç bir şeye çarptı, metalik bir çınlama duyuldu... Koylubay haykırdı ve korkunç çarpıntılarla ısı-tırap çekerek atından cansız düştü. Ağzından ve kulaklarından kara kurumuş bir kan

aktı. Hasta yatan kadın tasasından bayıldı. Koylubay çanarda Albastıların çarını siyah kadife gibi bir atta, geniş alınının ortasında kırmızı için kullanılan fincan kadar büyük tek gözü parlamaya, ayakların başına dek mavi demire bürünmüş olarak gördü...”

Efsane diğer büyücü-şaman Nadır-Çulak'ın Albastılı-tek gözlü dev karşısındaki zaferiyle sonuçlanıyor/2,118-119/.

Bu masalda sadece Albastılı'nın görüntüsü bize polifemi andırıyor, bu zamanda konunun kendisi şamanistik tasavvurlara bağlıdır ve farklı bir karaktere sahiptir. Fakat buradaki tek gözlü devin, Kuzey Kafkasya'nın Türk dilli halklarında (Karaçay, Balkar, Kumık vb.) Almastı adı altında ve İskitlerin İran dilli torunlarının (kısmen Osetin) Nart menkıbelerinde kötü ruhlu Albastıların çarı gibi anıldığı görülmektedir. Oğuzların torunları bu kötü ruhu yeni doğmuş çocukları alan ve onların kanlarını emen al bir kadın görünümünde düşünürler. Bununla yukarıda verilen masal karşılaştırılabilir; elbette, Albastıların çarını ilgilendiren yeni doğmuşlardı.

Kazak bozkırında tek gözlü dev hakkında kaydedilmiş başka konular da vardır. Mesela, P.V.Ostroumov iki varyant derlemiştir. İlki (Üstügun Maldıbayev'in sözleriyle) şöyle anlatılmaktadır:

“...Çıbında'nın dağlarında Kırgız bir avcı yaşardı; ona Buran-Batır derlerdi. Her yıl bahar geldiğinde tüfeğini alır ve dağlardaki en ücra ve sessiz yerlere ava giderdi ve havalar soğuduğunda, güzün son günleri geldiğinde karısına dönerdi. Günün birinde dağlarda dişi bir maral (geyik) gördü ve onu vurdu. Ölü dişinin yanındaki yeni doğmuş yavru ayaklarının üzerine dikildi ve ormana girdi. O zaman Buran-Batır ölü hayvanın derisini çıkardı, etinden bir parça kesti, ateşi yaktı ve şişte pişirmeye başladı. Birden dağın doruğunda güzel, genç bir kadın görüldü ve inek öldü diye bağırdı. Böylesi vahşi bomboş yerde bu beklenmedik sesi duyan Buran-batır şaşırıldı. Et piştiğinde ateşin yanında yedi (gün artık geceye eğilmişti). Güzel genç kadın Buran-Batır'a yaklaştı ve bir dizini altına alarak avcının karşısına oturdu. Buran-batır kadından gözlerini alamadı, kadın da ondan. Avcı eti yiyip bitirdiğinde bir parçayı bıçağına taktı ve tanımadığı kadına verdi. Kadın elini elbisesinin yeniyle özenle gizleyerek parçayı aldı. Buran-Batır kemikleri kemirmeye başladığında kadın haykırdı: “Ah, elmas, keser elmas!” Kemikleri bitirip Buran-Batır ellerini ata silmeye başladı. Kadın bunu gördü ve dedi ki: “Yağ yağla silinir!” Bundan sonra kadın ateşin ardına geçti, tabii gözlerini avcıdan ayırmaksızın. O zaman avcı düşündü ki bu basit bir kadın değil, ağaçtan kendisinden uzun ve kalın bir parça keserek ottan hazırladığı yatağa yerleştirdi, üzerini kendi elbisesiyle örttü, kendisi de silahıyla birlikte ağaca sokuldu ve gözünü dört açarak izlemeye başladı. Gün doğmadan önce kadının kendisi yatağa üç adım yaklaştı, sonra da bir sıçrayışta elbiseyle örtülmüş ağaç kütüğe atıldı. Avcı ağacın çatırdadığını ve hışırdadığını işitir işitmez hemen kadına ateş etti. Vurulan kadın geri sıçradı ve dedi ki: “Sen gitmedin bizim ellerimizden Buran; birisi seni öldürür, ya babam, ya abim, ya kızkardeşim” ve öldü. Buran korkudan sabah oluncaya dek ağaçtan ayrılmadı. Gün ışığında süründü ve ölü kadına yaklaştı. Kadının parmakları bakırdandı. O bundan onun “deztırnak” olduğunu anladı. Buran onun elinden iki parmak kesti, onları çantasına gizledi ve gitti. Başka bir yerde Buran bu kadının erkek kardeşini

öldürdü. Sonbaharda evine döndü, kışı karısıyla geçirdi, baharda yeniden ava hazırlandı, kesik bakır parmakları karısından gizleyerek sandığa yerleştirdi ve sandığı kilitledi. Şimdi ava bir arkadaşıyla birlikte gitti. Onlar dağlarda gezinirken, bir keresinde çok çeşitli hayvanları olan ve bastonlu ihtiyar bir çoban gördüler. Buran tanımadığı, bastonuna dayanıp kafasını sallayan ihtiyara yaklaştı. Onlar ihtiyarla selamlaştıklarında ihtiyar başını kaldırdı, onun altında tek gözü vardı. Tek gözlü ihtiyar avcıya kim olduğunu sordu. Buran-Batır olduğunu öğrenince ihtiyar dedi ki: “Seni uzun zamandır bekliyordum, dağlara gidelim!” İhtiyar onları dağdaki mağaraya getirdi, oraya bütün hayvanları soktu, misafirler mağaraya girdiklerinde de tek gözlü ihtiyar mağaranın girişini büyük bir taşla örttü. İhtiyarın emrine uyarak onlar silahları mağaranın dışında bırakmışlardı. Derinliğin içinde hayvanların yerini ihtiyar adamın yerinden bir duvar ayırmıştı. Bu yere yerleştiklerinde ihtiyar yine misafirlere dedi ki: “Eh, şimdi siz benden ayrılıp bir yere gidemezsiniz, ben uyuyayım, siz de gönül rızasıyla birinizi boğazlayın ve onun etini bu tencerede haşlayın.” Buran-Batır arkadaşını kamayla öldürdü ve etini tencereye koydu, o zaman tek gözlü, Buran’a demir uç verdi ve dedi ki: “Tencerenin altına ateş yak ve bu uçla ateşi karıştır, demir kırmızılaştığında beni uyandır.” Et pişmeye başladı, tek gözlü de uykuya daldı. Buran, ateşteki demir kırmızılaşınca dek ocağı yaktı ve ihtiyarın tek gözünü dağladı, kendisi de duvarın ardına sıçradı ve hayvanların arasına gizlendi. Tek gözlü acıdan uyandı ve bağırdı: “Eh, sen benden uzaklaşamazsın Buran! Yarın mağaradan hayvanları salarken seni bulacağım”. Fakat Buran en büyük keçiyi seçti, boğazını kesti, ayaklarıyla başını ayırarak derisini çıkardı ve onun içine girdi, böylece kafası, bütün gövdesi ve ayaklarında hayvan tırnağıyla onun görüntüsüne büründü. Sabahleyin ihtiyar mağaradan taşı kaldırdı, çıkışta durdu, ayakları arasından her hayvanı salarken onu yokladı. Bütün hayvanlar çıktığında ihtiyar bağırdı: “Neredeyse, çık Buran!” Fakat Buran mağaranın dışından cevap verdi: “Ben artık buradayım.” O zaman ihtiyar kederle haykırdı: “Şimdi ben ölmeliyim, beni öldür ve hayvanlarımı al!” Bunu söyleyen ihtiyar, Buran’ın karşısına yüzü koyun yattı. Buran ona ateş etti ve ihtiyarı öldürdü, fakat hayvanlarını almadı, çünkü onların hepsi vahşi, ehlileşmez hayvanlardı. Sonra Buran evine döndü. Tek gözlü ihtiyarın ölümünden sonra onun hayvanlarını kimse görmedi; onun hayvanları dağıldılar ve dağlarda çoğaldılar. Onlardan da zamanımızın değişik, ünlü vahşi hayvanları oluştu: geyikler, kulanlar, yaban koyunları ve diğerleri” /12,202 ve devamı/.

Bu masaldaki ikinci bölüm, polifem konusuyla tam bir birlik içindedir: Tek gözünün insanları mağaraya hapsetmesi, onun kör edilmesi, çıkışta dev tarafından kahramanı bulmak amacıyla hayvanların yoklanması, kahramanın hayvan postundan kurtulması.

Hikayenin detayları Osetin konusuyla ilişkilidir (krş., mesela kahramanın sürüyü güden tek gözlü devle karşılaştığındaki av sahnesi veya kahramanın keçi derisi içinden kurtulması). Bu tür karakteri N.V.Ostroumov’un derlediği tek gözlü dev hakkındaki diğer Kazak masalı da taşımaktadır:

“Kırk atlının başında keçi avına çıkan han, bir mağaraya düşer. Orada bir dev yaşamaktadır. Açıktan bitap düşmüş avcılar çevrelerine dikkat etmeksizin tencerede

haşlanmış eti yemeye başlarlar. Birkaç dakika sonra açlıklarını gideren avcıların canları bir tencere dolusu kaynamış süt içmek isteyince çevrelerine bakınmaya başlarlar ve kendilerinin büyük bir evde olduğunu görürler. O kadar büyük olan evin bir tarafında tek gözlü ve küçük bir dağ kadar büyük devi bulurlar. Diğer tarafta, devden uzakta koyunlar durmaktadır. Bu dev, bir oturuşta kırk koyun yemiştir. Avcılar ona yaklaştıklarında o uyumaktadır. Dev kalktığına tencerede bir şey bulamaz, çünkü her şey avcılar tarafından yenmiştir. Gözünü açan dev çok kızar, evin malını şaşkınlıkla inceleyen davetsiz misafirleri fark eder. Bu arada tek gözlü uzun süre düşünmeden altın boynuzlu bir keçiyi izleyen avcıyı ayaklarından yakalar, bir taş vurup öldürdükten sonra onu kızartmaya başlar. Tsiklop diğerlerine kırk koyun kesmelerini ve onları tencerede haşlamalarını emreder. Bundan sonra o avcıların altın boynuzlu keçisini uzun süre izledikleri ve hatta onun bir gözüne ok attıkları için her gün bir avcı yiyeceğini söyler. Dev böyle der ve çıkışta yatmaya başlar. Devlin tehdidi avcılarını korkutmuş ve ne yapacaklarını bilememişlerdir. Hemen kırk koyun keser ve onların etini tencerede haşlamaya başlarlar. Bunu gören dev, avcılarının hiç bir yere gidemeyeceğini düşünerek uykuya dalar. Devlin horultusunu duyan han, adamları toplantıya çağırır, onlara danışır, fakat kırkının hepsi bir şey düşünemez. O zaman han şu sözleri söyler: “Ne oluyor sizlere? Barış zamanı hepimiz ayrı bir devletin önemli bir yöneticisiydiniz. Şimdi ise güçlerinizi birleştirip bir şeyler düşünemezseniz bu devden nasıl kurtulunacak? Arkadaşlar, öyle veya böyle, biz öleceğiz, daha zaman varken bir şeyler düşünmeliyiz. Bizlerden birisi bir koyunu kesip onun derisine örtünerek bu zeballanın tek gözünü dağılayabilirse buradan çıkarız.” Hanın düşüncesini herkes onaylar ve kurtuluşu denemeye karar verirler. Bu sırada dev uyurken han ateşe demir bir şiş koydu, demir ak kor olduğunda han, demiri devlin alnındaki göze soktu. Dev acıdan bağırmaya ve kendisine gelmiş avcılarını elleriyle aramaya başladı. Fakat ararken hiç birini bulamadı, çünkü hepsi hanın öğüdüne uyarak koyunların arasına gizlenmişti. Dikkatli aramaları sonrasında dev dedi ki: “Her şeye rağmen benden uzaklaşamazsınız; eğer bugün olmazsa sonra, günün birinde sizi bulacağım. Siz bekleye durun...” Sonra dev, yine kapının yanında uykuya daldı. Avcılar da her biri kendilerine göre büyük bir koyun seçip öldürdüler ve onların derisini bütünüyle soydular. Ertesi gün bu derilerle örtündüler ve koyunlarla birlikte kalktılar. Sabahleyin dev uyandı ve koyunları otlağa salmak için kapıyı açtı. Kapının yanında durdu ve hemen avcılar koyunlarla birlikte dışarı çıkmasını diye herbirini eliyle yoklayarak koyunları salmaya başladı. Böylece, bütün koyunları saldı ve şöyle konuşmaya başladı: “Avcılar, neredesiniz? Buraya gelin!” “Avcılar da dışarıdan ona bağırıyorlar “Hep, aptal, melun, biz buradayız. “Avcıların hakaretine gücü yetmeyen dev bağırmaya başladı, başını duvara vura vura tasasından öldü. Tsiklop ölünce avcılar onun zenginliğini ele geçirdiler, evlerine döndüler, onların bütün istekleri yerine gelmişti “/12,206-207/.

Kendi detayları içinde bu varyanttaki hikaye, Orta ve Ön Asya Oğuzlarının epik geleneklerinin sürekliliğini kanıtlayan “Dedem Korkut Kitabı”ndaki Depegöz (Tepegöz) hakkındaki menkıbeye daha yakındır. Oğuzların yeni vatanına pek çok Orta Asya detayı taşıyan bu konu geçmiştir. Bu detaylar, “Odissiya”da da bulunmaktadır.

Tek gözlü dev hakkında iki ünlü Oğuz varyasyonu bulunmaktadır. Birincisi aslen Selçuklu Türkü olan Abubekir İbn Abdullah ibn Aybek ed-Davadarî'ye aittir. 1309'da o, Melik Naser Muhammed ibn Kalavun'a adadığı Arapça "Duraru't-Ticanna Tavarih Guraru'z-Zaman" (Ünlüler tarihinden bir inci) adlı küçük bir vakayiname yazmıştır. Bu vakayiname Oğuz Depegöz'ü hakkında masal parçaları bulunmaktadır. Tarihinin sözlerine göre Sasanid Aruşvara'nın (531-579 yıllarında yönetimdeydi) ünlü veziri Merveli (günümüz ismiyle Marı, Türkmenistan) Buzurgmihr Bahtagan Farsça'ya ait orta dönem Fars dilindeki kitap, Abu Muslim Horasani'nin idamı sırasında (755) bulunmuştur. Eserin bütününde kahramansı epik bir karaktere sahip olduğu göz önüne alınırsa bunun "Uluhan-ata Bitigçi Sözü" adı altında Türkçeden çevrildiği açıktır. Halife Harun Reşid'in (763-809) yönetimi sırasında kitap Bağdatlı Cebrail Bahtyaşu tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu nüshadan da Abubakr yararlanmıştı. Ne yazık ki bu eski Türkçe abide, günümüze bütün olarak ulaşamamıştır. Belki Depegöz hakkında daha detaylı olan bu kitaptan sadece bir fragment korunmuştur:

"Burada göçün başlangıç dönemi, bu halkın (Oğuzların.-H.K.) ilk işleri de anlatılmaktadır. Fakat kitapta anlatılanların pek çoğu kutsal inanca uymamaktadır. Onların kökeni ve eski tarihleriyle ilgili bilgiler tercümede "Büyük Şah-babanın Kitabı" anlamına gelen "Uluhan-ata Bitigçi Sözü" adlı kitaplarından alınmıştır. Böyle bir kitap da Türklere, Moğollara ve Kıpçaklara mutluluk vermektedir. Bu, onların arasında saygı gören bir kitaptır. Türkler arasında bu kitap oldukça yaygındır ve "Oğuzname" diye adlandırılmaktadır. Onların ilk büyük yöneticilerinin adı Oğuz'dur. "Oğuzname" olarak adlandırılan kitapta onlar arasında Depegöz adıyla ünlenmiş adamın hayatı anlatılır. Bu Depegöz, ülkeleri yıkmış ve ilk Türklerin büyük atalarını öldürmüştür. Onların anlatışına göre o, tepesinde tek gözü olan, tiksinti veren görünüşte korkunç bir adamdır. Ona ne kılıç, ne de ok işler. Onun annesi büyük deniz perisidir. Babası da on üç koyun derisinden yapılmış olduğu halde gene de kafasını tam örtmeyen bir şapka giyer. Onlar (Oğuzlar) arasında günümüzde de yaygın olan pek çok efsane ve rivayet bulunmaktadır. Bu efsane ve rivayetleri bilgili insanlar ezbere bilirler ve kopuz çalarken anlatırlar. Bu Depegöz'ü sonunda Basat ibn Arus adındaki soylu, cesur genç öldürmüştür. Basat'ı Depegöz'ü öldürmeye kışkırtan ise onlar arasında yetişmiş, cesareti olmayan bir kızdır. Kız Basat'tan Depegöz'ü öldürmesini istemiştir. Basat'ı Depegöz'ü öldürmesine kışkırtan ikinci neden, babasının sitemidir. Basat kavgada kızı yenip babasına mutlu haberle geldiğinde, baba soğukkanlılıkla Basat'a demiş ki: "Senin Depegöz'ü öldürdüğünü düşünmüştüm." İşte o, bu yüzden Depegöz'ü öldürmek için çeşitli kurnazlıklar düşünür. Depegöz'le Basat arasında geçen olaylar akıl almaz niteliktedir. Bütün bunlar Türklerin efsanelerine (harfi harfine "hurafelerine") aittir. Bu önsözü ben okuyucu, Türklerin çalışmaları ve maceraları, hayatları hakkında çok şey bilsin diye yazdım" /17,Giriş/.

"Dedem Korkut Kitabı"nın (VI. yüzyıl sonu) menkıbelerinden biri de Depegöz konusunu işlemektedir. Bu varyasyon bizim için çok ilginçtir:

"Günün birinde bir düşman Oğuzlara saldırır. Ya da konaklar. Kargaşa içinde Aruzkoca'nın yavrusu kaybolur. Onu dişi bir aslan alır ve besler. Bir süre sonra da konaklama yerine geri dönülür. Sürü çobanı, her gün kamışlıktan insana benzeyen bir var-

lıgın çıktığını, atları ürküttüğünü ve onların kanını emdiğini haber verir. Aruz, onun kaybolan oğlu olduğunu anlar ve evine alır, fakat oğlanın amacı aslan inine gitmektir. Sonunda, Dede Korkut ona insan olduğunu ve insanlarla yaşaması gerektiğini anlatır. Dede-Korkut ona Basat adını koyar.

Başka birzaman Oğuzlar yaylaya göçtüklerinde Aruz 'un çobanı bir kaç peri kızının bulunduğu "uzun bir kaynak" görür. Birini tutar, onunla yüz yüze gelir. Sonra kız gelecek yıl gelmesini ve kendisinden "rehin" almasını söyleyip uçar. Ertesi yıl yine Oğuzlar yaylaya göçtüklerinde çoban o kaynakta birisi tarafından kendisi için bir yıldızdan düşürülmüş bir çuval bulur. Peri kızı gelir, çobanı çağırır, ona "rehini" verir ve der ki: "Sen Oğuzlara ölüm getirdin."

Çoban çuvala taşlarla vurmaya başlar. Fakat her darbeyle o biraz daha büyür. Kaynağın yanında Bayındır Han başkanlığında Oğuz beyleri toplanır. Biniciler de çuvalı taşlamaya çalışırlar, fakat o biraz daha büyür. Sonunda Aruz-Koca mahmuzlarla ona dokunur, o atlar ve ondan tepesinde tek gözü olan küçük bir çocuk çıkar. Aruz bu çocuğu alır ve onu kendi evine getirir. Bir kaç süt nine çağırılır, fakat o ardı ardına hepsini öldürür: "Birincisinin, olan bütün sütünü alır; diğerinin kanını alır;, üçüncüsünün ruhunu alır." O zaman onu inek sütüyle beslemeye başlarlar. O hızla büyür, büyüdüğünde ise çocuklara saldırmaya başlar. Aruz'un hiç bir sözüne uymaz. Sonunda onu evden kovarlar. Depegöz Oğuz ilinin sınırları dışına, yüksek birdağa çıkar ve haydutluk yapmaya başlar. Sürülere ve insanlara saldırır, hepsini yer. Hiç kimse onunla başa çıkamaz. Kazan'ın da dahil olduğu bütün ünlü Oğuz beyleri hezimete uğrarlar. O zaman anlaşma için ona Dede-Korkut'a göndermeye karar verirler. Depegöz Dede-Korkut'tan her gün kendisine yemek için altı yüz adam vermelerini ister. Oğuzlar ona günde iki adam ve beş yüz koyun, ayrıca yiyeceği hazırlamak için iki aşçı vermeye razı olurlar. Oğuzlar her aileden sırayla adam toplarlar. Bir ihtiyar kadının iki oğlu vardır. Birini alırlar, sıra ikinciye geldiğinde ihtiyar kadın yardım diler. Ona Aruz-Koca'nın oğlu Oğuz ilindeki en güçlü bahadır Basat'a gitmesini öğütlerler. Basat, insan yiyenle çarpışmaya razı olur. Fakat onunla ilk çarpışma girişiminde yakalanır, mağaraya kapatılır ve aşçıların eline verilir. İnsan yiyen uyduğunda aşçılar Basat'a Depegöz'ün tek zayıf yerinin gözü olduğunu söylerler. Basat, şiş kızdırır ve Depegöz'ün gözünü dağlar. Acıdan kuduran, insan yiyen düşmanını yakalamayı dener. Mağaranın çıkışında durur, koyunların hepsini tek tek yoklayarak salar. Fakat koyun postuna bürünen Basat, mağaradan çıkmayı başarır.

Depegöz üç kere düşmanını yakalamayı dener, fakat boşuna. Sonunda Basat, insan yiyeni büyümlü kılıcıyla öldürür."

Görüldüğü gibi Oğuzların tek gözlü dev hakkındaki efsanesi detaylı bir konuyla epik anlatım yapısına dönüşmüştür: Canavarın doğumu, onun büyümesi, Oğuz iline karşı saldırısı. Daha sonra deve karşı savaşacak olan kahramanın çocukluğu ve kökeni hakkında anlatılanlar kahramansı destan için genelde karakteristiktir. Tek gözlü hakkındaki Oğuz efsanelerinin erken dönem parçalarına bakılarak bu konunun iskeletini Oğuzların Merkezi Asya'dan getirmiş oldukları ileri sürülebilir. "Dedem Korkut Kitabı"ndaki menkıbeyle "Uluhan-Ata Bitigçi Sözü"deki Depegöz hakkındaki konu

açıkça bağlantılıdır: İki abidede de Depegöz'ü tek ve aynı kahraman, Aruz'un oğlu Basat yenmektedir. "Uluhan-Ata Bitigçi Sözü"nde Depegöz'ün annesi olan peri "Büyük Deniz"de yaşamıştır."Dede Korkut Kitabı"nda Depegöz'ün babası "uzun (büyük) kaynağın" yanında oturan periyi bulur. Depegöz'ün babasının, on üç koyun derisinden dikilen ve gene de tam anlamıyla başını örtmeyen şapkasının tasviriyle birinci ve ikinci abidede karşılaşılmaktadır. Basat'ı Depegöz'le dövüşmeye kışkırtan savaşçı kız, "Dedem Korkut Kitabı"nda altıncı menkıbede Seld 'yan Hatun tipinde tasvir edilmiştir. "Uluhan-Ata Bitigçi Sözü"nün daha geç dönemdeki "Dedem Korkut Kitabı" ile diğer pek çok benzer detay içerdiği açıktır.

Tek gözlü dev hakkındaki Oğuz menkıbeleri, Firdevsi'nin (934-1020) "Şahname" adlı İran destanındaki Zahhak ve İsfendiyar hakkındaki menkıbelerle bazı genel çizgiler içermektedir. Zahhak her gün İranlılardan iki genç alır. Beyinleriyle, şeytanın öptüğü omuzlarında büyüyen yılanları besler (Oğuzların Depegöz'le anlaşmasına göre her gün ona yemek için genç verdiklerini hatırlatalım). "Şahname" de "adaletli, iyi, bilgili" iki erkek vardır, Armail ve Karmail adlarında. Onlar ölüme mahkum olanlara yardım etmek için gönüllü olarak iblise aşçılık etmeye karar vermişlerdir. ("Dedem Korkut Kitabı"nda Depegöz Oğuzlardan her gün iki gencin yanısıra ona iki aşçı vermelerini de istemiştir). "Şahname"de Zahhak'ın mutfağı için İranlılar her aileden bir genç alırlar. Demirci Kâve'nin on sekiz oğlundan sadece birisi canlı kalmıştır. O da üzüntü içinde son oğlunu bağışlaması için yalvarmaya hükümdara gider. (Oğuz menkıbesinde de son oğlunu insan yiyene verme sırası gelen ana, Bahadır Basat'a yardım dilemeye gitmiştir. Basat gibi Kâve de insan yiyene karşı çıkar.).

Depegöz'ün zayıf yeri tek gözüydü. Onu dağlayan Basat, zaferi kazanmıştı. Bu motif de "Şahname"de bulunmaktadır. İsfendiyar kusursuzdur, "tunç gövdelidir". Mitoloji kuşu Simurg, Rüstem'e onun tek zayıf yerinin tepesindeki gözü olduğunu anlatır. (krş. Tsiklop'un tek gözü). Ancak o zaman bahadır okunu göze saplayarak İsfendiyar'ı yener. Oğuz menkıbesinde insan yiyenin gözü ateşte kızdırılmış demir şişle dağlanır. Burada "Şahname"de Simurg, Rüstem'e ilgin ağacından oka, ateşte su vermesini de söylemiştir ("Odissiya"da zeytin ağacı). Sonuçta Rüstem'in babasının beslediği ve büyüttüğü mitolojik kuş, Depegöz'ün annesi mitolojik varlık periyle kıyaslanmaktadır.

Bütün bu İran Türk epik paralelliklerini dolaysız bir alınma ile açıklamak zordur. Bu problemin çözümü için elimizde yeterli materyal yoktur. Daha da önemlisi Oğuzların ve onların torunlarının destanında bir dizi İran destan tipinin bulunması görmemezlikten gelinemez. Bize kadar ulaşan Türk mitolojisindeki kötü ruhlu Albas-tı tipine denk olan parçalar burada İran panteonuna ait peri, dev, ejderha benzeri şeytani varlıkların büyük bir yer tuttuğunu açıkça göstermektedir.

Diğer taraftan "Şahname" menkıbelerinde geçen Afrasiyab ve diğer Türk kahramanlarından (Firdevsî onları böyle adlandırmaktadır) pek çoğunun eski Türk menkıbelerinden alındığını açıkça göstermektedir, biz onların yansımalarını Türklerin erken dönem abidelerinde: "Türk Ağızları Sözlüğü" Mahmud al-Kaşgari (XI. yüzyıl), "Kutadgu Bilig" Yusuf Balasagun (XI. yüzyıl) "Dedem Korkut Kitabı", bir de Reşidüddin'in (XIV. yüzyıl) "Vakayiname Toplamı"nda bulmaktayız/11,108 ve devamı/.

Depegöz hakkındaki konunun Oğuz kökenli olduğunu gerek kendi aralarına girmiş gerekse diğer eski Türk destanlarıyla paralellikler taşıyan bütün varyasyonların pek çok detayı kanıtlamaktadır. “Dedem Korkut Kitabı”ndaki Depegöz hikayesinin en başında Aruz-Koca adındaki Oğuz beylerinden birinin göç sırasında süt çocuğunu kaybettiği (metinde-düşürdüğü), daha sonra onu dişi bir aslanın alıp beslediği anlatılmaktadır. Bu olay ilk Türk atasının kurt Asena tarafından büyütülmesi hakkındaki soy mitolojisiyle tıpatıp uyuşmaktadır /4, 22/. Depegöz’le diyalogunda Basat şöyle diyor: “Babamın adını soruyorsun-Güçlü (harfi harfine. “eski”) Ağaç. Anamın adını soruyorsun-Kağan Aslan “/10,43/. Bu Türk soy mitolojisinde yer alan ağaç totem üzerine Oğuzların düşüncelerini andırmaktadır/6,214/.

Depegöz menkıbesinin diğer kişileri de Oğuz epik geleneğine bağlıdır. Menkıbede pek çok Oğuz bahadırı, kısmen Oğuz epik geleneğinin merkezi kişisi olan Salur Kazan’da yer almaktadır. Gerçekte ise, bu menkıbede diğer Oğuzlarla kıyaslandığında onun rolü azdır. O Depegöz’ün zorbalığına dayanmaktadır. Burada baş kahraman rolünde Kiyan-Selçuk’un kardeşi Basat iki kez yer alır. Selçuk adıyla “Dedem Korkut Kitabı”nda sıklıkla karşılaşmaktadır. O Selçuklu hanedanlığının kurucusu tarihî Selçuk’u çağrıştırmaktadır. Menkıbede diğer ünlü Oğuz Beyleri Alp-Rüstem, Bükdez Emen ve bütün Oğuzların hanı Bayındır Han anılmaktadır.

Menkıbedeki Depegöz’ün doğum olayı özel bir ilgi görmektedir. Onun babası yağız) ihtiyar, sarı çobandır; annesi peri kızıdır. (Polifem’i deniz perisi Fetida’nın doğurduğunu hatırlayalım). Oğuzların torunlarının halk sanatında peri kızı tipi ile sıkça karşılaşmaktadır. Kadını kötü bir başlangıç sureti olarak gösteren fantastik konulu bütün masal ve destanlarda kadınlar peri olarak adlandırılmışlardır. Türkmen destanı “Göroğlu”nın kahramanı peri ülkesinden bir kadın alır kendisine: Türkmen destanı “Şaberham”da peri kızları, menkıbede olduğu gibi, her yere uçarlar, onlardan birisi kahramana esir düşer. “Oğuzname”nin Uygur el yazmalarındaki bir olayda kız gökten ışık görünümünde yere inmiştir. “Oğuz-Kağan” onu görünce duyguları azalır, aşık olur, alır, onunla birlikte olur, ondan hoşlanır”/15,27-28/. “Dedem Korkut Kitabı”ndaki bu tür ifadelerde peri kızıyla çoban karşılaşmışlardır. Fakat peri Türk Mitoloji tipi değil, İran Orta Asya) Depegöz hakkındaki eski Türk konusunun yapısına İran elementleri girmiştir.

“Oğuzname”nin Uygurca el yazmasında tasvir edilen çocuğun doğumu sırasında ışığın yayılmasında tasvir edilen çocuğun doğumu sırasında ışığın yapılması, Depegöz menkıbesinde içinde yeni doğmuşun bulunduğu, “güçlü ışıkla parıldamış” çuvalla paralellğe sahiptir /6,207/.

Depegöz’ün yollarında çapulculuğa başladığı dağlara gitme ve hayduta dönüşme motifi (“Depegöz Oğuz ilinin dışına, yüksek bir dağa çıktı, yol kesti, insanları yakaladı ve büyük haydud oldu”/16,207/, bu da Göroğlu’nun hayatındaki benzer sahnelerle uyuşmaktadır, şüphesiz Oğuz kahramanlık geleneğine de bağlıdır. Fakat haydutluğa dönme teması ve haydutluk düşüncesi Oğuzların yeni vatanına, hemen hemen benzer oluşumların bütün kaynaklarda görüldüğü Küçük Asya’ya da elbete geçmiştir.

XV. yüzyılda Balkanlarda insan yiyen ejder hakkında bir menkıbenin kaydedildiğini de hatırlayalım. Oğuzlar arasındaki Depegöz gibi (“Neçoban, ne çoban yardımcı- sı kalır, Depegöz hepsini, Oğuz insanlarını yemeye başlar”/17,126/), Selçuklular (al

Selçuk) arasında ejder belirir. Bu bağda "Dedem Korkut Kitabı"ndaki Kazan'ın Depegöz'ü ejderle (ajdarha) kıyaslaması, onu yenecek güçte olmadığını hatırlanması ilginç olacaktır. "Depegöz kara ejderden doğdu" diyordu. Kazan/16,211/.

Demek ki eski Oğuzla sıkı bağlar içeren Depegöz konusu da Oğuzların Küçük Asya'ya ve Kafkasya'ya yerleşmelerinden önce düzenlenmiştir. Tarihde masalsı-mitolojik elementlerin üstünlüğüyle oluşmuş bu menkıbe bizce bilinen tek Oğuz eseridir. Basat'ın devleri ülkeden temizleme görevinde ifade edilen arkaik motif bu konunun doğuşundan çok önceki dönemi göstermektedir.

Türk dilli halklarda tek gözlü dev tipi toplum yapısının gelişmesine göre çeşitli türlerde gelişmiştir. İnsan yiyen dev hakkındaki düşünce ilkel toplum düzeyinde olup avcılıktan hayvan yetiştiriciliğine geçen Türk Halklarının geçiş döneminde oluşmuştur. Kazak varyasyonunun baş kahramanı, kendi karşısı tek gözlü devi yenen, onun hayvanlarıyla bile ilgilenmeyen avcı bunu kanıtlamaktadır. Depegöz tipinin son şekli Oğuzların hayvan yetiştiriciliği düzenine tam anlamıyla geçiş döneminde oluşmuştur. Oğuzların yeni vatanındaki tarihî şartlar, onların komşularıyla olan karşılıklı ilişkileri Depegöz'e pek çok arkaik elementin yerine geçen yeni çizgileri vermiştir: O artık (Kazak varyasyonundaki fantastik güçlerle donanmış barışçı çoban-dev değil, bütün Oğuz ili ülkelerine korku salan bir hayduttur.

Böylelikle, henüz VII.-VIII. yüzyıllarda Bizansla Oğuzların sıkı ilişkide bulunmalarına karşın Depegöz adlı tek gözlü Oğuzun "Odissiya"nın polifeminin etkisi altında şekillendiği şüphelidir. Bizim buradaki amacımız çeşitli halkların destanlarında benzer tipolojik gelişimlerin olduğudur. Fakat Herodot'un doğudaki epik menkıbede geç dönemde şekillenen tek gözlü dev tipinin doğudan Eski Yunan'a geçtiği tezinde göz ardı edemeyiz. Bu hipotezden öteye gidemez. Kesin bir sonuca varmak için günümüzde yeterli veriye sahip değiliz.

BİBLİYOGRAFYA

- BRAGİNSKIY İ.S. *İz istorii tadjikskey narodnoy poezii*, M., 1956.
 VELİHANOV Ç.Ç., *Soçineniya*, C.I, Alma-Ata, 1961.
 GERODOT, *İstoriya*, C.I, M., 1885.
 GUMİLEV L.N., *Drevnie Tyurki*, M., 1967.
 DALGAT B., "Straniçka iz severokavkazskogo bogatirskogo eposa", *Etnograficeskoe Obozrenie*, 1901/4.
 DALGAT U.B., *K voprosi o nartskom epose u narodov Dagestana*, -*Nartskiy epos*, Ordjanikidze, 1957.
 DİTMAR A.B., *Ot skifii do Elefantini*, M., 1961.
 JİRMUNSKIY V.M., "Oğuzskiy geroičeskiy epos i" "Kniga Korkuta", "Kniga moego deda Korkuta", M.L., 1962.
 ZABELİN İ., *İstoriya russkoy jizni*, C.I, M., 1876.
 KONONOV, A.N., *Rodoslovnaya Türkmen*, M.L., 1958.
 KOROĞLI H., "Alp Er Tonga i Afrasiyab po Yusufu Balasaguni, Mahmuda Kaşgari i drugim avtoram/k voprosu o vzaimosvyazyah iranskogo i tyurkskogo folkloru", *Sovyetskaya Türkologiya*, 1970/4.
 OSTROUMOV N., *Novie varianti syujeta o Polifeme/odnoglaze/-Kırgızskie rasskazi*, - *Etnograficeskoe Obozrenie*, 1891/2.
 "SKAZANIYA O NARTAH, *Epos Narodov Kavkaza*", M., 1969.
 ULAGİŞEV N., *Altan-Buçay*, Novosibirsk, 1941.
 ŞÇERBAK A.M., "Oğuz-name", "Muhabbet-name", M., 1959.